

Quis custodiet...

Kaasamõtlemise rõõm. Ants Orase
nimeline kirjanduskriitika auhind 2015–
2024. Tallinn: SA Kultuurileht, 2025. 181 lk.

Ants Orase kriitikaauhinna kümmet võidutööd koondav kogumik „Kaasamõtlemise rõõm” on mahult üpris õbluke. Kõige pikem arvustus on neliteist lehekülge, lühimad viis ja pool lehekülge. Tekstid on sõnaosava keelekasutusega ja enamjaolt lobe lugemine, nagu ka arvustustele järgnevad auhinnakõned. Nendes visandatakse arusaamad kriitika tegemisest või selle tähendusest, ja kuna auhinnakõne on ju peokõne, on needki lugejasõbralikud nii stiililt kui ka meeleolult. „Kaasamõtlemise rõõm” on sedavõrd (lugemis)rõõmuga nakatav raamat, et võib lausa ununeda pidev mure eesti kriitika hingeelu pärast.

See võis kümmekonna aasta eest olla kriitikaauhinna loomise üks taotlusi. Ants Orase preemia loomise idee langes viljakale pinnasele, sest tol ajal, nagu sedastab Pille-Riin Larm kogumiku järelsõnas, räägiti kirjanduskriitikast justkui igal pool: „Keeles ja Kirjanduses ilmus mitu artiklit, Sirbis mitu erinumbrit, ERR-is kõmistas Jürgen Rooste, arvustamisest kõneldi Värske Rõhu ürituste sarjas „Värske Öhtu” jm” (lk 172). Jaak Tombergi sõnul oli mure kriitika seisu pärast kerkinud üsna regulaarselt iga viie aasta tagant (millele osutavad näiteks Sirbi erinumbrid 2005., 2010. ja 2015. aastal).¹ Märt Väljataga selgitas seda põlvkondliku nähtusena: iga viie või kümne aasta tagant tekkivat „seltskond arvustajaid, kellel on tarvis need asjad uuesti selgeks mõtelda”.² Saara Liis Jõe-

ranna viimatis ülevaate optimism võiks oma erandlikkuses kinnitada reeglit – seda rõhutab pealkirigi „Kriitikavälja rikkusest, vahelduseks”.³ Küllap on trööstitu mulje kerge tekkima inimesel, kes peab lühikese aja vältel lugema kõiki paari aasta jooksul ilmunud arvustusi. Kümne virtuoosse auhinnatuga piirdumine aitab säilitada tunnet, et on pärle nii kirjutiste kui ka kirjutajate seas.

Kogumik pakub seega lohutust sellele, kes tunneb muret eesti kriitika seisu pärast. Kellele võiks raamat veel olla mõeldud? Eessõnas põhjendatakse sellise auhinna loomise vajadust nii: see aitab „teadvustada kirjanduskriitika rolli ning seada eeskuju-sid (sh järelkasvule)” (lk 7). Virtuosoosete näidete loend võikski olla toeks algajale arvustajale, kes võib osata kirjutada, aga ei oska leida tasakaalu näiteks ajalehe-arvustuse ja akadeemilise uurimistöö vahel. Indrek Mesikepp on nentunud, et „ei ole mõttekas igale uuele arvustajale kaastööd tellides sõnu peale lugeda, kuidas tuleks kirjutada, mõnikord võib see olla isegi solvav. Nagu ei usaldaks inimese arukust. Aga arutult ju arvustusi ei telli.”⁴ Ent kultuuriajakirjas aktsepteeritavate kirjandusarvustuste laad on üpris erinev, mida ilmestab kogumiku kahe esimese kriitikateksti vaheline kontrast: Johanna Rossi arvustust Andrus Kasemaa raamatule „Minu viimane raamat” (lk 13–20) on kirjeldatud kui keskpõrandakriitikat (ajalehekriitika ja akadeemilise arvustuse vaheli),⁵ Hasso Krulli põhjalik analüüs Tõnis Vilu luuleloomingust on see-eest

¹ J. Tomberg, Kaasaloovalt kaasaloovast kriitikast: Pilv Steineri kaudu. – Sirp 17. VII 2015, lk 4.

² M. Väljataga, Kriitika – mis seal arutada on? – Sirp 27. III 2015, lk 38.

³ S. L. Jõerand, Kriitikavälja rikkusest, vahelduseks. Eesti kirjanduskriitika aastatel 2024–2025. – Keel ja Kirjandus 2026, nr 3, lk 212–228. <https://doi.org/10.54013/kk819a3>

⁴ Gallup: kirjandus, kirjanik, kriitika ja kriitik. – Sirp 11. XI 2005, lk 14.

⁵ P.-R. Larm, Aus tuleb olla! [Intervjuu Johanna Rossiga.] – Sirp 11. XII 2015, lk 4.

tuumakam kui nii mõnigi bakalaureuse-töö (lk 27–41).

Ühtlasi võiks kogumik sobida kriisis kriitikule. Ross nentis näiteks Mudlumi artiklikogumiku „Ümberjutustaja” kohta, kus kirjeldatakse kriitiku läbipõlemist: „Ei ole kindel, kas kirjutaja mõtleb seda tõsiselt või teeb nalja, liiatigi järgneb ka tulemusliku ravimeetodi kirjeldus: võtta rahulikult ja lugeda kriitikakogumikke(!)”⁶ Tõttõelda sirutasin isegi käe raamatu järele eelkõige eeskujude otsingul ja inspiratsioonijahil. Nii tekstides kui ka enamjaolt vaimustust väljendavates auhinnakõnedes leidis seda õnneks kuhjaga.

Loomulikult võiks raamatut soovitada ka täies loomejõus kriitikule, eelkõige neile, kes püüavad tuvastada, mis eristab väga head kriitikateksti suurepärasest. Sellest aspektist mõjus valgustavalt kõikide kriitikaauhinna nominentide lugemine. Enamik neist on ju vabalt kättesaadavad. Ühelt poolt soovisin seda teha raamatust saadud mõju jätkuna: kõik nominendid on head, juba esiletoomise fakt kinnitab tekstide väärtust ja mõjub väikestviisi inspiratsioonilubadusena. Teisalt tekkis lugemisel selgem aimus, miks võis žürii eelistada üht teisele. Näiteks kahel korral auhinnaale nomineeritud Sveta Grigorjeva arvustused sisaldavad suurepäraseid mõttekohti ja on oma vaheda luuletajakeelega tihti tsiteerimist väärt, ent neist ei moodustu sellist süsteemset tervikut nagu Johanna Rossi või Saara Liis Jõeranna arvustustest. Grigorjeva tekstid jäävad siiski otsivateks – ja mitte samal moel nagu Heli Alliku arvustus Tõnis Vilu luulekogule „Vana hing” (lk 153–163). Alliku arvustuse terve esimene lehekülj kulub sellele, et väljendada teadmatust selle kohta, mida arvustatav teos õieti teeb. See teadmatus on aina pakku-nud võimalusi läheneda tekstile ja lõpuks

arvustaja justkui tunnistab oma otsingu luhtumist, aga ta näeb selles luhtumiseski terviklikku ja rahuldavat vastust.

Raske on siiski esile tuua võiduka teksti valemit. On hea, kui kohtuvad analüüsi-vääriline teos ja selle käsitlemiseks õige autor. Võib-olla mõni arvustus aitas kin-nistada autorit kirjanduspilti – kes teab, kuidas mõjus Tõnis Vilu edasisele retsept-sioonile Krulli ülipõhjalik käsitlus. Kas pidada oluliseks isegi Berk Vaheri kriitilist ülevaadet Aarne Rubeni romaanist „Talve-hommiku härmas kindakirjad” (lk 47–55)? Kirjandusloolise jälje poolest oli kahjugi, et ühe kirjaniku rehabilitatsiooni katse – Loomingus 2023, nr 9 ilmunud Aare Pilve arvustus Merike Õimu luulekogule „Asjade alumine pool” – jäi üksnes nomi-nendiks, kui võitis üldise retseptiooni taustal Jõeranna ebakõlaline kriitika-noot palju kiidetud Heinsaare romaanile „Kadunud hõim” (vt lk 141–146). Laias laastus ehk ongi Õimu retseptiooni hilja muuta, samal ajal ei ole Jõeranna arvustus mõjunud kuigi pärssivalt Heinsaare teose edule. Seega ei saa rääkida laiematest ret-septsioonimuutustest, küll aga arvustuste isiklikust mõjust. Pilve teksti järel vaatan Õimu loomingu peale teise pilguga ning kuigi olin „Kadunud hõimu” juba luge-nud enne Jõeranna arvustusega tutvumist, mõjus arvustus nii ainuõigena, et mu enesegi lugemiselamus hakkas meenuma umbes samasugusena, ehkki varem olin pigem ühinenud kiidukooriga.

Võidukas arvustuses vaadeldava teose žanr pole paika pandud (kui ehk välja arvata näitekirjanduse kõrvalejäämine isegi nominentide seast). Algul oli mul kõhutunne, et luulearvustusi on rohkem märgatud, ent kümne aasta võitjate seas on kuus proosateose ja kolm luulekogu arvustust (järjekorras kuues laurea-at oli kirjavahetuse käsitlus). Nominentide koguhulk tundub olevat veidi kaldu luule-kriitika poole. Arvustatavatest autoritest

⁶ J. Ross, Kriitika kui kodanikualgatus. – Sirp 13. IV 2018, lk 24.

võiks esile tõsta Tõnis Vilu, kelle luule vaatlused võidutsesid teisel ja kümnendal korral. 2020. aastal ütles Johannes Semperi ja Johannes Barbaruse kirjavahetuse käsitlemise eest Orase preemia pälvinud Märt Väljataga, et ta ise pidas võiduvääriliseks hoopis Mart Velskri arvustust Vilu „Tundekasvatusele”. Ükskõik kas nõustuda hinnanguga ja oponeerida žüriile, võib veenduda, et Vilu on analüüsivääriliste tekstide loojana kriitikapreemia asutamisest alates pidevalt esil olnud.

Sõltumata sellest, milline võiks olla võiduka teksti valem, annab raamat kindlasti palju võimalusi metakriitilist vundamenti laduvale kriitikule. Lisaks sellele, et raamatul on kaks saatesõna (Brita Meltsi eessõna ja Pille-Riin Larri järelsõna), rääkimata iga arvustaja kriitikamõtetest, on hulk osutusi ühele või teisele artiklile, millega tuttav olemist näikse peetavat kriitiku elementaarteadmiseks.⁷ Fookus on küll nüüdisaegse kriitika seisul, aga raamat tõmbab tähelepanu teistelegi metakriitilistele tekstidele – uudishimu äratamine klassikute vastu on igati teretulnud. Kindlasti ulatab raamat „abikäe n-ö kriitikakooli lüngas” (lk 8) ja näitab, kust võiks lisaks leida olulisi mõtteid või mõlgutusi, isegi kui kriitikakooli õpilane peab nood materjalid ise kokku ajama.

Millest siiski puudust tundsin, oli nominentide loetelu. Veelgi uhkem, kui igauhe juures olnuks lühike tutvustus mõnelt toonaselt žüriiliikmelt. Umbes nagu tegi žüriisse mittekuulunud Janika Kronberg esimese kriitikaauhinna jagamise üritusel, kui ta Ants Orase tähendusest kõnel-

des esitas muu hulgas lühimuljed kõigist nomineeritud arvustustest.⁸ Ent isegi selleta olnuks hea teada, millised tööd veel auhinnale kandideerisid. Eriti seetõttu, et mõlemas saatetekstis viidatakse neile (on tore, et Melts toob välja Joosep Susi koguni neli nominatsiooni ning et Larm osutab raamatutele, millele kirjutatud arvustustest mitu pälvisid samal aastal nominatsiooni, aga vägisi jäi varjamise tunne). See info on küll hõlpsasti kättesaadav, aga kandidaatide loend teinuks lugeja elu veidi kergemaks ja jätnuks raamatust terviklikuma tunde. Samuti saanuks lisada muutused auhinna statuudis (järelsõnas mainib Larm, et kümne aasta jooksul on seda „vähesel määral kohandatud, selle fookust on nii laiendatud kui ka uuesti kitsendatud”, lk 173). Isegi kui „[k]ehtima on jäänud põhimõte, et auhind määratakse ühe aasta jooksul ilmunud parima arvustuse või ülevaate eest värske(te) algupäras(t)e ilukirjandusteos(t)e kohta” (lk 173), siis tahtnuks teada seda mikromuutuste mängu.

Saatetekstidele tahaks otsida võrdlust „Eesti novelli” raamatutega, mis sisaldavad ka lühiintervjuusid koostajatega ja saja-aastase novelli. Mõni Orase sajandivanune metakriitiline tekst leevendanuks minu metakriitika nälga. Ent see, mis toimib iga-aastase lühiproosa puhul, ei tarvitse toimida (loodetavasti) iga kümne aasta taguse kriitikakogumiku puhul. Pealegi on Orase tekstid pahatihti üsna mahukad – küllaltki nappide arvustuste ja auhinnakõnede kõrval oleks need proportsioonilt hakanud varjutama nüüdisaegseid võidutekste. Orase vaimsus on niikuinii esil arvustuste, auhinnakõnede ja järelsõna kaudu.

Küllap jääb kriitikaülevaadete iga-veoseks saatjaks mure kirjanduskriitika

⁷ Kõige põhilisemate näidetena: **A. Oras**, Arvustajaist ja arvustustest. – A. Oras, Laiemasse ringi. Kirjanduslikke perspektiive ja profile. [Stockholm:] Vaba Eesti, 1961, lk 11–28; **J. Undusk**, Ants Orase anduv kriitik. – Vikerkaar 1990, nr 12, lk 45, 48–50; **M. Väljataga**, Paar palvet retsensendile. – Sirp 28. X 2005, lk 3; **A. Pilv**, Kaasaloova kriitika hüpotees. – Sirp 21. XI 2014, lk 15.

⁸ **J. Kronberg**, Ants Oras ja temavääriline kriitik. – Sirp 11. XII 2015, lk 21.

hetkeseisu pärast, kuid võib leida ka vastupidiseid meeolusid. Näiteks on öelnud Paavo Matsin: „Tihti paneb kriitika käsitletavale teosele pika puuga ära ja on nii mõnelgi juhul palju huvitavam lugeda kui käsitledav raamat. Ega muidu ei loeks paljud just esimesena kirjandusajakirjadest kriitikalehekülgi.”⁹ Sellele võib lisada Olev Remsu mõtte: „[---] mõned kriitikud on vaata et kuulsamad oma ajastu kirjanikest, näiteks **Aristoteles** ja **Tuglas**.”¹⁰ Nüüdisajal tundub see siiski mõeldamatu, vahest seepärast, et kriitikamaastik on hajunud paljude kanalite ja meediumide vahel, ent vahest hoopis seetõttu, et muutunud on kriitiku, ka orasliku „suure kriitiku” roll. Või nagu on öelnud Krull: „Aga Ants Orase hõlmavuse ja pädevuseni pole keegi ulatunud. Ega saagi ulatuda, sest tänapäeval peaks „suur kriitik” olema juba hoopis teistsugune.”¹¹

⁹ Kriitik(a) peab. Kriitik(a) võib. Kriitik(a) ei või. Kriitik(a) võiks. Jne. Üheksa kirjandusmõttestaja mõtteid kirjanduskriitikast. – Sirp 25. XI 2010, lk 6.

¹⁰ Gallup: kirjandus, kirjanik, kriitika ja kriitik, lk 13.

¹¹ **H. Krull**, Oras ja Tuglas. – Eesti Elu 1990, nr 11(12), lk B3.

Milline võiks olla tänapäeva suur kriitik? Vahest keegi, kes on alati nõus avastama ja ennast täiendama. Nagu on öelnud Alvar Loog: „Olen jätkuvalt veendumusel, et suurel määral ning eelkõige seisneb kriitika – mis pole mitte (võimu)diskursus, vaid žanr! – alati nii üldises kui konkreet-ses plaanis iseenda, omaenese esteetiliste (või miks mitte ka moraalsete, poliitiliste, religioossete jt) tõekspidamiste kujundamises – iga uus kunstikogemus paneb need ühel või teisel moel proovile.”¹² Noor kriitik (või ka vana ja kibestunud) ärgu lootku õpikutest ega metakriitikast leida vastuseid – need leiab ta eelkõige viljakast kohtumisest kirjandusega. Arvustus pole ammugi üksnes kriitika. Kogumiku „Kaasamõtleamise rõõm” enamjaolt positiivsed arvustused näitavad, et parimatel juhtudel on arvustus ühe kokkupuute lahtikirjutus – ja kui sealjuures on piisavas koguses veenvat analüüsi, ei jää kohtumisest üksnes keretäis nooli, vaid ka vastastikku rikkalik kaubavahetus.

TÖNIS HALLASTE

¹² Kriitik(a) peab. Kriitik(a) võib. Kriitik(a) ei või. Kriitik(a) võiks, lk 7.